

Оксана НІКА¹

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID 0000-0001-6387-3835

Лексичні заміни в „Апокрисисі” Христофора Філалета

Лексичні заміни у писемних пам'ятках характеризують соціокультурну ситуацію написання та друкування тексту, його адресованість і відповідність жанровому та мовному стандарту. *Апокрисис* був відповіддю на польськомовний текст Петра Скарги й видрукований польською і „руською мовою”. У підготовці цього друку острозькі книжники наближали трактат до „руськомовного” читача, друкуючи глоси в тексті.

Лексичні заміни охоплюють латинізми, зрідка, полонізми та українські слова, що або пояснювалися, або замінювалися церковнослов'янськими чи українськими лексемами. Правка не тільки має ситуативний характер і стосується однієї писемної пам'ятки, а загалом характеризує полілінгвальність мовної ситуації кінця XVI – XVII ст. Такі зміни є свідченням розвитку лексичної варіативності та добору контекстуальних відповідників, що не набуло повного відображення в лексикографічних працях кінця XVI – XVII ст.

Дослідження, присвячені вивченню *Апокрисиса* Христофора Філалета, переважно здійснювалися в літературознавчому та книгознавчому аспектах: праці П. Гільтебранда, М. Скаблановича, О. Аннушкіна, Я. Ісаєвича, І. Мицька, П. Яременка, Н. Поплавської та ін. Зміни в лексичному складі української мови XVI – XVII ст. повно і ґрунтовно схарактеризовані в праці С. Гриценко.

Стародрук твору Христофора Філалета неодноразово був представлений у лінгвістичному плані. *Апокрисис* досліджувався щодо вияву в ньому дискурсивних модусних категорій², проте лексичні заміни в цьому тексті не були проаналізовані з огляду на особливості його текстотворення.

¹ Оксана Ніка – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови та прикладної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, nikaoksanaiv@gmail.com

² О. Ніка, *Modus u staroukrain'skij literaturnij movi drugoi polovini XVI – peršoi polovini XVII st.*, Київ 2009, s. 209-229.

Мета статті – схарактеризувати лексичні заміни у полемічному *Апокрисисі* Христофора Філалета, що надрукований „руською мовою” наприкінці XVI ст.

Завдання статті: з’ясувати способи заміни латинських, польських і українських слів у тексті, зіставити їх із перекладом у словниках XVII ст., поясненням в історичних словниках.

Джерельною основою дослідження стали: примірники стародруку *Апокрисис* Христофора Філалета „руською мовою”, що зберігаються в бібліотеках України та Литви. Примірники *Апокрисиса*³, що зберігаються в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (далі – НБУВ), містять окремо цей текст (примірник із шифром Попов № 156) або в складі конволютів з *Отписом* Клірика Острозького та „Исторією в Листрикійскомъ,... Ферарскомъ або Флорен(ь)ско(м) синодѣ, в(ь)коротцѣ правдиве списана#” (Кир. 824) чи лише з „Отписом” Клірика Острозького (Кир., 664)⁴. Вільнюський примірник складається з *Апокрисиса*⁵.

У статті залучено матеріали словників XVII ст.: *Лексикона словенороського* Памви Беринди, *Лексикона латинського* Є. Славинецького, *Лексикона словенно-латинського* Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського, *Синоніми словенороської*. Значення проаналізованих лексем уточнено за історичними словниками української мови (*Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст.* Є. Тимченка, *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*). Видання *Лексиса* Л. Зизанія (1596) має ту специфіку, що невелике за обсягом і реєстрові слова – церковнослов’янські.

Христофор Філалет написав трактат як відповідь на *Synod brzeski i jego obrona* Петра Скарги й 1597 року видав польською мовою в антитринітарській друкарні Олексія Родецького. Післямова до польськомовного видання датована 31 жовтня 1597 р., що може вказувати на час друкування⁶. Острозький друк *АПОКРИСИСЪ, або ѡ(т)повѣдь накнижкы осьборѣ берестейскомъ. именемъ людѣй, старожитной релѣи греческой чере(з) христофора филалета, врихлѣ дана* вийшов „руською мовою” близько 1598 чи 1599 року („apie 1599”)⁷. Як уже зазначалося, автором тексту був протестант Мартин Броневський, перекладачем – книжник, можливо, Клірик Острозький⁸.

Використання запозиченої лексики пояснюється у передмові до польськомовного видання: „<...> тому що відповідь дається римлянину, ми часто вживаємо

³ *Kirilični starodruki XV–XVII st. u Nacional'nij biblioteci Ukraïni imeni V. I. Vernads'kogo : Katalog*, заг. ред. G. Koval'čuk, Київ 2008, s. 28.

⁴ *Dialogizm w iŝtoricĭnih vimĭrah staroukraïns'kogo času: Otpis Klĭrika Ostroz'kogo*; podgot. O. Nika, Київ 2016, s. XXXVIII–XLI.

⁵ *Vilniaus universiteto bibliotekos kirilikos leidinių kolekcija : 1525–1839 : katalogas*. Sudaturė I. Kažuro. Vilnius, 2013, s. 401–402.

⁶ А. Isaëvič, *Ukraïns'ke knigovidannâ: vitoki, rozvitok, problemi*, L'viv 2002, s. 132.

⁷ *Vilniaus universiteto bibliotekos kirilikos ...*, s. 401–402.

⁸ А. Isaëvič, *Op. cit.*, s. 132.

слова менш звичні в наших грецьких церквах, а властиві лише людям римської віри, пристосовуючись через це до людського розуміння, так, напр., владик називаємо біскупами, собори – конділіями, церкву – костелом та ін.”⁹. Крім цього, у трактаті цитується лист короля Стефана з поясненням: *то привилей лати(н)скими словами*¹⁰. У творі Христофора Філалета згадуються: Сократ, Юлій Цезар, Станіслав Оріховський, Августин, „Алфо(н) де Кастро, лати(н)ни(к)”, „Николає Цираноус, римского двору писарь”, „доктор краковскии Л#тош”, „власны(й) рим(ъ)скій презвитерь”¹¹.

Здебільшого в *Апокрисисі* наводиться лексичний відповідник до окремих слів (глоса – переклад), зрідка пояснюється значення слів (глоса – пояснення). Так, поясненнями супроводжуються глоси до слів *булла*, *канонизація*, а також *вишь*.

Лексема *булла* зафіксована в *Апокрисисі* кілька разів із поясненнями: *боуллы* (глоса – *печати дховные або листы*), *боуль* (глоса – *печатей дховны(х)*), *боуллу* (глоса – *булла. печати або ли(с)ты напескіє*)¹². Наведені глоси відрізняються за винесенням слова на поле сторінки і за способом його пояснення, що засвідчує пошуки точного тлумачення. Значення ‘булла’ фіксує історичний словник¹³.

До слова *канонизації* наводиться текстова глоса – *вписа(н)є в кале(н)даръ*¹⁴. На наступній сторінці глосується *по канонизацію*, що передається повтором слова і його поясненням: *канонизація єсть прина(т)є за стго в кале(н)да(р)*¹⁵.

Стилістичного забарвлення в тексті набуває поодиноке вживання слова *вишь* у контексті: <...> пере(д) посполитыми лю(д)ми, *вишью* оутопаючи фатаются – глоса *згъла на водъ*¹⁶. Тлумачення *вишь* ‘болотна трава’¹⁷ наявне в історичному словнику української мови.

В *Апокрисисі* частіше наводиться переклад лексичних одиниць. Особливу увагу звертаємо на лексикон Є. Славинецького (XVII ст.), порівнюючи його перекладну частину із замінами в *Апокрисисі* (кінець XVI ст.). Ці текстові зміни схарактеризовано в такій послідовності: ті, що збігаються з перекладом у словниках XVII ст.; відмінні від словникових; не зафіксовані у словниках.

⁹ N. Skabalanovič, *Ob Apokrisise Hristofora Filaleta*, Sankt-Peterburg 1873, s. 31.

¹⁰ Filaleet Hristofor, *Apokrisis*, Ostrog, 1598, starodruk Nacional'noi biblioteki Ukraïni imeni V. I. Vernads'kogo, Šifir Kir. 824, s. 29.

¹¹ O. Nika, *Op. cit.*, s. 313-314.

¹² Filaleet Hristofor, *Op. cit.*, s. 171-172.

¹³ *Slovník ukraïns'koï movi XVI – peršoi polovini XVII st.*, vidp. red. D. Grinčišin, L'viv 1996, nr 3, s. 95.

¹⁴ Filaleet Hristofor, *Op. cit.*, s. 171 zv.

¹⁵ *Ibidem*, s. 172 zv.

¹⁶ *Ibidem*, s. 51.

¹⁷ *Slovník ukraïns'koï movi XVI – peršoi polovini XVII st.*, vidp. red. D. Grinčišin, L'viv 1997, nr 4, s. 77.

Авторъ – *творецъ*: Христофоръ Филалеть, *авторъ*. слоужбы свое оунижоные в(ъ) милостивоую ласку залецаеть <...>¹⁸. За допомогою спеціальних нарядкових знаків виділено кожен літеру в слові *авторъ*, а на полі сторінки йому відповідає *творца*. Так само, як і у власне тексті, над кожною літерою глоси міститься нарядковий знак, що вказує на замінюваність літер: *авторъ* – *творца*. Така лексична заміна повторюється в тексті: <...> оу авторовъ (на полі глоса – *творцо(в)*) вѣры годных найдоуемо¹⁹.

У словнику **aut[h]or** перекладається *творецъ*, *писаръ*, *и(з)обрѣтате(л)*, *оставите(л)*²⁰. Натомість у *Лексиконі словено-латинському* до реєстрового **Творецъ** подається лише відсилання: *зри Сотворитель*²¹. В історичному словнику **автор** фіксується зі значенням: 2. (той, хто написав якусь працю, твір, книгу) автор²².

Як і щодо *авторъ* – *творецъ*, далі наводимо засвідчені в „Апокрисисі” глоси з таким перекладом слова, що міститься у словниках XVII ст. У цьому разі переклад може збігатися з наведеним у *Лексиконі латинському* або відрізнятися фонетичними, словотвірними і граматичними особливостями:

элементовъ – *стихій*: <...> ижъ самъ прироженный с четырехъ частей роковыхъ и *элементовъ* (глоса – *стихій*)²³. Словники дублюють текстову заміну: **elementa стихиа**²⁴; **элементъ стихій**²⁵.

респойсу (*респонсу*) – *ω(т)вѣтоу*, *безреспойсоу* – (*без*) *ω(т)вѣтоу*²⁶. Є. Славинецький перекладає **responsum** так само, як у трактаті: *ω(т)вѣтъ*²⁷.

инѣфериоуемо – *вносимо*: тот роздѣль *инѣфериоуемо* (глоса на полі – *вносимо*)²⁸. За „Лексиконом” Є. Славинецького, **infero** *вношу*²⁹.

електорми – *избиратели*³⁰. *Лексикон латинський* фіксує **elector** *избиратель*³¹. У *Матеріалах*... Є. Тимченка є лише слова **електъ** та **елекція**³².

¹⁸ Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 2.

¹⁹ *Ibidem*, s. 151 zv.

²⁰ „Leksikon latins'kij” Ê. Slavinec'kogo [w:] „Leksikon latins'kij” Ê. Slavinec'kogo. „Leksikon sloveno-latins'kij” Ê. Slavinec'kogo ta A. Korec'kogo-Satanovs'kogo; pidgot. V. Nimčuk. Kiïv 1973, s. 98.

²¹ „Leksikon sloveno-latins'kij” Ê. Slavinec'kogo ta A. Korec'kogo-Satanovs'kogo [w:] „Leksikon sloveno-latins'kij” Ê. Slavinec'kogo ta A. Korec'kogo-Satanovs'kogo; pidgot. V. Nimčuk. Kiïv 1973, s. 518.

²² *Slovník ukraïns'koï movi XVI – peršoi polovini XVII st.*, vidp. red. D. Grinčišin, L'viv 1994, nr. 1, s. 71.

²³ Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 48 zv.

²⁴ „Leksikon latins'kij”..., s. 176.

²⁵ *Sinonîma slavenorosskaa*, <http://litopys.org.ua/zyzlex/zyz.htm>, [5.09.2018].

²⁶ Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 11 zv.

²⁷ „Leksikon latins'kij”..., s. 353.

²⁸ Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 47.

²⁹ „Leksikon latins'kij”..., s. 235.

³⁰ Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 174 zv.

³¹ „Leksikon latins'kij”..., s. 176.

³² E. Timčenko, *Materiâli do slovníka pisemnoï ta knižnoï ukraïns'koï movi XV – XVIII st.*, pidgot. V. Nimčuk, G. Lisa, Kiïv, N'û-Jork 2002, kn. 1, s. 245.

оказія – поводъ, причина: оказию – поводъ³³, оказіи – причинъ³⁴. Такі заміни вказують на встановлення синонімічних відношень у тексті, що їх по-різному передають словники: **occasion** бл̃говреніє, вина, причина, пово(д)³⁵; **оказія** извѣтъ, явленіє киченіє³⁶. В Є. Тимченка **оказія** (лт. occasio) тлумачиться лише зі значенням ‘случай’³⁷.

посесорове – де(р)жавцы³⁸. На цій сторінці двічі слово *посесорове* замінюється однотипно. За *Лексиконом* Є. Славинецького, **possessor** ‘стяжате(л), де(р)жавца’³⁹. У *Матеріалах*... Є. Тимченка **державца** зафіксовано у значенні ‘владетель, обладатель’⁴⁰.

резолвоує – ро(з)важе(т)⁴¹. *Лексикон латинський* перекладає **resoluo, us** разръшаю, развязую⁴². Порівняно із церковнослов’янським *ра-* у *Лексиконі* „Апокрисис” передає українську фонетику (початкове *ро-*) слова-перекладу. В Є. Тимченка **резолвоватися** (лт. *resolvere*) ‘решитися’⁴³.

в(ь) конфирмації – в(ь) потвер(ь)же(н)ю⁴⁴. У „Лексиконі” зафіксовано латинізм **confirmatio, confirmitas** утве(р)жден⁴⁵. Є. Славинецький послуговується церковнослов’янізмом (звукосполучка -жд-) для його перекладу. Текстова заміна в „Апокрисисі” містить фонетичний рефлекс *dj > ж, а також зміну префікса: *потвер(ь)же(н)я*. У *Матеріалах*... дієслово **потвержати** ілюструє таку ж фонетичну особливість⁴⁶.

декларовали – ѡяснили⁴⁷, декларує – обяснає(т)⁴⁸. У другому випадку лексична заміна потребує ще граматичного коментаря: *декларує* – форма дієслова 3 особи однини теперішнього часу (без кінцевого -ть, що характерно для дієслів I-ої дієвідміни в українській мові). На відміну від глос, *Лексикон латинський* ілюструє ці лексеми також з іншим префіксом: **declarere** изя(с)няю, показую⁴⁹. За *Матеріалами*..., **декляровати** (нл. *deklarować*, из лт. *declarere*) ‘объявить, заявить; определить’⁵⁰.

³³ Filaleet Hristofor, *Op. cit.*, s. 4 zv.

³⁴ *Ibidem*, s. 137 zv.

³⁵ „Leksikon latins'kij”..., s. 288.

³⁶ *Sinonima slavenorosskaa*.

³⁷ Ё. Timčenko, *Op. cit.*, kn. 2, s. 37.

³⁸ Filaleet Hristofor, *Op. cit.*, s. 37.

³⁹ „Leksikon latins'kij”..., s. 322.

⁴⁰ Ё. Timčenko, *Op. cit.*, kn. 1, s. 205.

⁴¹ Filaleet Hristofor, *Op. cit.*, s. 206 zv.

⁴² „Leksikon latins'kij”..., s. 352.

⁴³ Ё. Timčenko, *Op. cit.*, kn. 1, s. 269.

⁴⁴ Filaleet Hristofor, *Op. cit.*, s. 26 zv.

⁴⁵ „Leksikon latins'kij”..., s. 137.

⁴⁶ Ё. Timčenko, *Op. cit.*, kn. 2, s. 191.

⁴⁷ Filaleet Hristofor, *Op. cit.*, s. 13.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 42.

⁴⁹ „Leksikon latins'kij”..., s. 153.

⁵⁰ Ё. Timčenko, *Op. cit.*, kn. 1, s. 203.

сакраментовъ – святостій⁵¹. За Лексиконом Є. Славинецького, *sacramentum* кля(т)ва, стїня, залогъ⁵². Синоніма словенороська фіксує це слово в реєстрі: **сакраментъ тайна**⁵³. За Матеріалами..., **сакраментъ** (лт. *Sacramentum*) ‘тайнство’⁵⁴.

шкриптъ – писмо, шкриптъ – писмо, шкриптъ – писмо, в(ъ) шкриптъ – в писмъ, шкриптоу – списоу⁵⁵. У більшості випадків переклад латинізму передається однотипно – писмо, лише один раз – як *спис*. За „Лексиконом”, **scriptum** писаніє⁵⁶. За Матеріалами... Є. Тимченка, **шкриптъ** (лт. *scriptum*) ‘рукопись, писание’⁵⁷.

Глоси *Апокрисиса* можуть містити такий переклад латинізмів, що відрізняється від засвідченого у словниках XVII ст. Це пояснюється тим, що в *Лексиконі* Є. Славинецького частіше фіксується церковнослов’янське слово у перекладі, на відміну від *Апокрисиса*. Утім, нечасто до латинізмів наводяться церковнослов’янськими і в *Апокрисисі*: наприклад, *соукцессоръ* – прїємни(к)⁵⁸, *до триоумфоу* – (до) *ликова(н)а*⁵⁹.

У *Лексиконі* Є. Славинецького *successor* ‘на(с)тупникъ, на(с)лїдникъ’⁶⁰. У *Синонімі* зафіксовано лише реєстрове **сукцессія** ‘приємничество’⁶¹, реєстрове **преемникъ** – у словнику Беринди. За „Матеріалами...”, **сукцессоръ** (лт. *successor*) ‘преемник’⁶².

Латинське **triumph(us)** у праці Є. Славинецького перекладається: *вѣнцено(с) тво побѣдноє веселис, во(с)клицате(л)ноє*⁶³. У *Синонімі* – **триумфъ, побѣд-ная побѣдитель, -ная одолгнїѣ, натриженнїѣ, ѡвравіѣ**⁶⁴. За Матеріалами... Є. Тимченка, **триумфъ, тріумфъ** (лт. *triumphus*) ‘торжество’⁶⁵. У *Лексиконі* Беринда перекладає: **ликованіє: танцованьѣ, танец(ъ) котрого грають**⁶⁶.

Такий напрям заміन латинських слів церковнослов’янськими ілюструє мовний вибір автора/перекладача, але не є основним у цьому полемічному трактаті:

⁵¹ Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 41 zv.

⁵² „*Leksikon latins'kij*”..., s. 358.

⁵³ *Sinonima slavenorosskaa*.

⁵⁴ Ё. Timčenko, *Op. cit.*, kn. 2, s. 306.

⁵⁵ Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 5 zv., 8, 19, 38 zv., 50 zv.

⁵⁶ „*Leksikon latins'kij*”..., s. 365.

⁵⁷ Ё. Timčenko, *Op. cit.*, kn. 2, s. 498.

⁵⁸ Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 47 zv.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 4 zv.

⁶⁰ „*Leksikon latins'kij*”..., s. 385.

⁶¹ *Sinonima slavenorosskaa*.

⁶² Ё. Timčenko, *Op. cit.*, kn. 2, s. 377.

⁶³ „*Leksikon latins'kij*”, s. 404.

⁶⁴ *Sinonima slavenorosskaa*.

⁶⁵ Ё. Timčenko, *Op. cit.*, kn. 2, s. 400.

⁶⁶ *Leksikon slovenoross'kij Pamvi Berindi*, pìdgot. V. Nimčuk, Kiïv 1961, s. 58.

о апелациахъ – ω(т)зовехъ: Прито(м) приводитъ права о апелациахъ (гласа – ω(т)зовехъ) <...>⁶⁷. Цей відповідник відрізняється від наведеного Є. Славинецьким: **appellatio** ‘нарицаніє’⁶⁸.

афектовъ – поруше(н)а⁶⁹, але: **affectus** стра(ст), движеніє⁷⁰; **афектъ** страсть причастіє, движеніє сердечное⁷¹. Натомість Памво Беринди слово **страсть** перекладає муче(н)є, мука⁷². У „Матеріалах...” **аффектъ** (лт. **affectus**) ‘1. Симпатія, расположение’⁷³.

за трактаты – постанове(н)а⁷⁴. Латинське слово **tractatus, us**, ‘дѣло, писаніє’⁷⁵. У **Синонімі постановеньє** має такі відповідники: *предложеніє произволеніє, устроєніє намѣреніє, правило, догма вирокъ. преданіє веленіє, нравъ*⁷⁶. Обидва словники не засвідчують такого перекладу, як у полемічному творі: за трактаты – постанове(н)а.

инструуціа – наука: <...> яко в то(м) инструуціа (гласа – наука) послω(м) данаа ширей свѣдчи(т)⁷⁷. За **Лексиконом**, **instructus, us, instructio** уготовленіє, устроєніє⁷⁸. Значення ‘інструкція’ передає історичний словник⁷⁹.

инструументомъ – начи(н)емъ⁸⁰. У **Лексиконі instrumentum** *орудіє сосуд*⁸¹.

аппараты – оуверы: цркви на нѣкоторыхъ мѣста(х) печатаючи, **аппараты** (гласа на полі – оуверы) црковные з ни(х) беручи⁸². Латинізм **apparat(us)** уготовленіє⁸³, значення якого – ‘церковний або костельний реквізит, речі’⁸⁴.

ексцесахъ – выступка(х): <...> не толко дховной, але ани свѣцкой хр(с)тіанской особѣ неналежащи(х) **ексцесах** (гласа – *выступка(х)*)⁸⁵. У **Матеріалах...** зафіксовано **ексцесъ** ‘излишество, крайность, невоздержанность, непристойная выходка’⁸⁶.

⁶⁷ Filaleet Hristofor, *Op. cit.*, s. 29 zv.

⁶⁸ *Leksikon latins'kij*..., s. 88.

⁶⁹ Filaleet Hristofor, *Op. cit.*, s. 4-4 zv.

⁷⁰ „*Leksikon latins'kij*”..., s. 74.

⁷¹ *Sinonima slavenorosskaa*.

⁷² *Leksikon slovenoros'kij*..., s. 121.

⁷³ Ё. Timčenko, *Op. cit.*, kn. 1, s. 38.

⁷⁴ Filaleet Hristofor, *Op. cit.*, s. 4.

⁷⁵ „*Leksikon latins'kij*”..., s. 400.

⁷⁶ *Sinonima slavenorosskaa*.

⁷⁷ Filaleet Hristofor, *Op. cit.*, s. 15.

⁷⁸ „*Leksikon latins'kij*”..., s. 240.

⁷⁹ *Slovník ukraïns'koï movi XVI – peršoi polovini XVII st.*, vidp. red. D. Grinčišin, L'viv 2006, nr 13, s. 146.

⁸⁰ Filaleet Hristofor, *Op. cit.*, s. 8.

⁸¹ „*Leksikon latins'kij*”..., s. 240.

⁸² Filaleet Hristofor, *Op. cit.*, s. 207 zv.

⁸³ „*Leksikon latins'kij*”..., s. 88.

⁸⁴ *Slovník ukraïns'koï movi XVI – peršoi polovini XVII st.*, 1994, nr 1, s. 113.

⁸⁵ Filaleet Hristofor, *Op. cit.*, s. 206.

⁸⁶ Ё. Timčenko, *Op. cit.*, kn. 1, s. 245.

инте(н)цію – пре(д)са вза(т)є: <...> тоую и(х) инте(н)цію (гласа на полі – пре(д)са вза(т)є), которою нась до з(ъ)єднотен(ъ)а са с костеломъ ри(м)ски(м) провадять⁸⁷. В історичному словнику слово **интенція** (стп. *intencija*, лат. *intentio*) ‘1. (намір, замір) інтеція’⁸⁸. З іншим значенням – ‘напруження’⁸⁹ – передає *Лексикон латинський*.

рекгоуль – чиновъ albo правлений⁹⁰. Здебільшого до латинського слова наводився один відповідник у тексті, зрідка, як у наведеному випадку, – синоніми: *чиновъ albo правлений*. У латинському *рекгоуль* відбито характерну особливість передачі задньоязикового [ɣ] за допомогою буквосполуки *kg*. У *Лексиконі* це слово перекладається як ‘правило’⁹¹. Те саме значення фіксує Є. Тимченко ‘правило; устав’⁹².

конвокація – зездъ⁹³. У *Лексиконі латинському* **convokatio** *созваніє*⁹⁴.

конклюдіє – забартъа⁹⁵. У праці Є. Славинецького латинське **conclusie** перекладається за(к)люченіє, *конец(ъ)*⁹⁶. За *Матеріалами...* Є. Тимченка, фіксується лише дієслово **конклюдовати** (лт. *concludere*) ‘заключать’⁹⁷. Наведене в *Апокрисисі* слово *забартъє* можна співвіднести з дієсловом **забаритися** ‘замедлить’⁹⁸.

пактъ – постанове(н)а⁹⁹. За *Лексиконом* Є. Славинецького, **pactum** *завѣтъ совѣщаніє, залогъ*¹⁰⁰. У *Матеріалах...* Є. Тимченка, **пактъ** ‘договоръ, условіє’¹⁰¹. У цій словниковій статті він наводить контексти з різних писемних пам’яток, у тому числі подає одну з найраніших фіксацій слова в *Апокрисисі*: *Межи нашими речами то въ пактахъ отъ кр. его мил. варовано*. Ап. 1090. У цьому словнику також зафіксовано слово **постановенъє** зі значеннями: ‘1. Постановление, определение’. ‘2. Уговор, договор’¹⁰². Відповідно, обидва слова *пактъ, постанове(н)а* функціонували в українській мові на позначення ‘договір’, але в *Апокрисисі* замінено латинізм.

⁸⁷ Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 195.

⁸⁸ *Slovník ukraïns'koï movi XVI – peršoi polovini XVII st.*, 2006, nr 13, s. 148-149.

⁸⁹ „*Leksikon latins'kij*”..., s. 241.

⁹⁰ Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 184 zv.

⁹¹ „*Leksikon latins'kij*”..., s. 349.

⁹² Ê. Timčenko, *Op. cit.*, kn. 2, s. 269.

⁹³ Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 25 zv.

⁹⁴ „*Leksikon latins'kij*”..., s. 143.

⁹⁵ Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 13.

⁹⁶ „*Leksikon latins'kij*”..., s. 135.

⁹⁷ Ê. Timčenko, *Op. cit.*, kn. 1, s. 375.

⁹⁸ *Ibidem*, kn. 1., s. 256.

⁹⁹ Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 22 zv., 219 zv.

¹⁰⁰ „*Leksikon latins'kij*”..., s. 240.

¹⁰¹ Ê. Timčenko, *Op. cit.*, kn. 2, s. 80.

¹⁰² *Ibidem*, s. 186.

процесомъ – *постоупко(м)*¹⁰³, що відрізняється від його передавання в *Лексиконі латинському*: **processio, processus, исхождене**¹⁰⁴.

сентенцію – *зданье, сентенції* – *зда(н)а* или *выроки*¹⁰⁵; але разь одноу о речахъ *сентенцію* (глоса на полі – *зданье* оуважне принавши, при ней такъ стоишъ. же латанье *фаворовъ* (глоса – *прихи(л)ностій*), албо ясно вышшого счастья (бо его вже и такъ досыть)¹⁰⁶. За *Лексиконом* Є. Славинецького, **sententia** ‘мнѣние, разумѣние, сказаніе, повѣст(ъ) краткореченіе умишленіе’¹⁰⁷. В Є. Тимченка – **сентенція** ‘мнение, решение’¹⁰⁸. Інший переклад цього слова пропонує невідомий автор *Синоніми словеноросської*: **сентенція** *судба*¹⁰⁹.

сесій – *застѣданій*¹¹⁰, що буквально не повторює переклад Є. Славинецького: **sessio** ‘сѣданіе’¹¹¹. Це стосується і текстових замін: *пропозиціє* – *преклада(н)*¹¹², яка подається в *Лексиконі* як **propositio** ‘предложеніе’¹¹³; *фаворовъ* – *прихи(л)ностій*¹¹⁴, що в перекладному словнику репрезентована: **fauor** ‘прияз(ъ)нь, блгодать’¹¹⁵.

протестацію – *сповѣда(н)є, протестаціє* – *оповѣда(н)є*¹¹⁶. Синонімічні відношення об’єднують латинізм *протестація* з його відповідниками: *сповѣда(н)є, оповѣда(н)є*. У *Лексиконі* **protestacio** за(с)вѣдете(л)ствованіе¹¹⁷. В Є. Тимченка слово *протестація* залишено і в тлумачній частині¹¹⁸.

трактоує(т)са – *станови(т)са, трактованые* – *стано(в)леные*¹¹⁹. За *Матеріалами*... Є. Тимченка, **трактовати** (лт. tractare) ‘1. Трактовать, вести переговори, рассуждать’¹²⁰.

Очевидно, що ще до створення *Лексикона латинського* Є. Славинецького існувала практика перекладання незрозумілих слів. Прикладом цього є такі лексичні заміни латинізмів в „Апокрисисі”, що не засвідчені в словниках XVII ст.:

¹⁰³ Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 35 zv.

¹⁰⁴ „Leksikon latins'kij” ..., s. 331.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 6 zv.

¹⁰⁶ Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 2 zv.

¹⁰⁷ „Leksikon latins'kij” ..., s. 368.

¹⁰⁸ Ё. Timčenko, *Op. cit.*, kn. 2, s. 317.

¹⁰⁹ *Sinonima slavenorosskaâ*.

¹¹⁰ Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 44 zv.

¹¹¹ „Leksikon latins'kij” ..., s. 370.

¹¹² Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 5.

¹¹³ „Leksikon latins'kij” ..., s. 334.

¹¹⁴ Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 2 zv.

¹¹⁵ „Leksikon latins'kij” ..., s. 195.

¹¹⁶ Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 8 zv., 10.

¹¹⁷ „Leksikon latins'kij” ..., s. 336.

¹¹⁸ Ё. Timčenko, *Op. cit.*, kn. 2, s. 251.

¹¹⁹ Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 6, 44 zv.

¹²⁰ Ё. Timčenko, *Op. cit.*, kn. 2, s. 397.

анкгаріи – оутиски: *через(з)* наше *анкгаріи* (гласа на полі – *оутиски*) мноґо прикладо(в) приложити¹²¹.

астрономове – звѣздоче(т)ци: Противъ чомоу вѣдаємо, же нѣкоторые захѡднѣе *астрономове* (на полі – *звѣздоче(т)ци*) книги выдали, показуючи же с# то непотребне стало. а другѣе ачѣ признавають, же поправа была потребна, ѡднакѣ не веделе potrzeby сталас# повѣдають¹²². В *Синонімі* та *Лексиконі латинському* ці статті відсутні.

енералнои – головнои: Теперь до инши(х) правъ в(ѣ)зруше(н)ѣ поступоучи, припоминаю с конфедераціи *енералнои* (на полі – *головнои*), черезъ рады короннии дѣловнии и свѣ(т)скій и рицерство все, и станы иншіи ѡдныне ро(з)дѣлнии речи посполитои¹²³. У написанні *енералнои* відбито характерну для української мови вимову фарингального [ɣ], що могла позначатися на відсутності написання літери ɣ. Відзначимо, що без змін залишилося слово *конфедерація*, а змінено тільки його означення *енералнои*.

осциденталными – запа(д)ными: <...> на(д) нѣкоторыми толко *осциденталными* (гласа на полі – *запа(д)ными*) бискупы звирхности Римскій бискупъ зажива(л)¹²⁴.

Лексичні відповідники *Апокрисиса*, не зафіксовані в тогочасних словниках, ілюструють вибір відповідників автором/перекладачем. Серед них засвідчено такі латинізми та їх переклад: *фантазиі – доумѣ, иекстракты – выписы, акреденсъ – навѣре(н)е, в(ѣ) криминале(х) – в(ѣ) кривавы(х) реча(х), гомооусионъ – подобосуций*¹²⁵. До них також належать:

*аннаты – роковины*¹²⁶. Історичні словники тлумачать *аннаты* (смп. *annaty, слат. annata*) ‘річний дохід з церковних маєтків, віддаваний у скарб Ватикану, а потім на оборону Речі Посполитої’¹²⁷; ‘дань, упачиваемая Римскому престолу каждым епископом’¹²⁸.

*приватное – потаємное*¹²⁹. У *Синонімі* відсутні прикметники *приватное* чи *потаємное*, проте зафіксовано прислівники *потаємне ѡтай, тайнѣ, тайно*. За *Матеріалами...* Є. Тимченка, *приватный* (пл. *prywatny* из лт. *privatus*) ‘частный’¹³⁰.

*квестіє – во пробовѣ, квестіи – вопросы*¹³¹. За *Матеріалами...* Є. Тимченка, *квестія* (лт. *questio*) ‘1. Вопрос, задача’, ‘2. Допрос’¹³².

¹²¹ Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 208.

¹²² *Ibidem*, s. 76.

¹²³ Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 22 zv.

¹²⁴ *Ibidem*, s. 149 zv.

¹²⁵ *Ibidem*, s. 7, 35, 41 zv., 195, 218 zv.

¹²⁶ *Ibidem*, s. 195.

¹²⁷ *Slovník ukraїnskoi movi XVI – peršoi polovini XVII st.*, nr 1, s. 109.

¹²⁸ Ё. Тимченко, *Op. cit.*, kn. 1, s. 32.

¹²⁹ Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 13.

¹³⁰ Ё. Тимченко, *Op. cit.*, kn. 2, s. 218.

¹³¹ Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 5 zv., 137 zv.

¹³² Ё. Тимченко, *Op. cit.*, kn. 1, s. 361.

*Slownik polszczyzny XVI wieku*¹³³ фіксує слова *валка*, *васнь*, *кацєрство*. Текстові заміни полонізмів в *Апокрисисі* такі:

валкы – *войны*: <...> вноутрьной *валкы* (глоса на полі – *войны*)¹³⁴. *Валка* синонімізується зі словами: *подвигъ борба страданіє противленіє, страдалчество подвизаніє*¹³⁵. В Є. Тимченка *валка* (пл. *walka*) ‘борьба, война, сражение’¹³⁶.

васни – *гнѣвоу*: <...> *албо васни* (глоса на полі – *гнѣвоу*) *яко речи шkodливой*¹³⁷. Беринда не наводить такий синонім до реєстрового *гнѣвъ*¹³⁸. За *Матеріалами*..., **васнь** або **вazнь** (пл. *waśń*) ‘вражда’¹³⁹.

кацѣрство(м) – *єретицтво(м)*¹⁴⁰. У *Матеріалах*... Є. Тимченка зафіксовано **кацєрство**, **кацирство** (пл. *kacerstwo*) ‘ересь, раскол’¹⁴¹.

До замін полонізмів також належить *срѡдковъ* – *способо(в)*: *Писмъ хота потребныхъ, ясне вел(ѣ)можный и мл(ѣ)тивый пѣе, горащимъ огнемъ людської противности мноѡго быти пожертыхъ* (глоса на полі – *поглощены(х)*), *албо на кшталтъ воскоу ростоплєны(х)* з *досвѣтче(н)ѡ вѣдаючи мыслилемъ о томъ, якобымъ тоє свое письмо на свѣтло поусчаючи, ѡ(т) такого огна обваровати былъ мѣлъ. мыслащємоу мноѡго рѡзны(х)* *срѡдковъ* (глоса – *способо(в)*) до того слоужити мнѡщы(х)сѡ, напамать приходимо¹⁴². За *Матеріалами*..., **срѡдокъ** (пл. *srodek*) ‘2. средство, способ, мера’¹⁴³.

Не зафіксоване в електронній версії „*Slownika polszczyzny XVI wieku*” слово *рейментъ*, що в *Апокрисисі* перекладається *радѡ*¹⁴⁴. За *Матеріалами*... Є. Тимченка, **реиментъ** (пл. *rejment*, *из фр. regiment*) ‘начальство, командование’¹⁴⁵.

Поодинокі заміни в тексті стосуються слів *жерело*, *уразъ*. Лексема з повноголоссям *жерела* перекладається церковнослов’янським *источника*, а слово *уразѡвъ* – *язвъ*¹⁴⁶. Словник Беринди фіксує *источник*, *язва* у церковнослов’янському реєстрі, але з іншими відповідниками, ніж в *Апокрисисі*: **источникъ**: *здрой, жрудло, або крыница, метафо(р) Исаїа пр(ѡ)ркъ, источни(к) прозываетъ Бжѣїа книги. ѡ(т) сихъ бо вѣровавшие(ѡ) поисти(н)нѣ, почерпаю(т) воду*

¹³³ *Slownik polszczyzny XVI wieku*. <https://szukajwslownikach.uw.edu.pl/slownik-polszczyzny-xvi-wieku/query/> [30.06.2018].

¹³⁴ *Ibidem*, s. 2 zv.

¹³⁵ *Sinonima slavenorosskaa*.

¹³⁶ Ё. Тимченко, *Op. cit.*, kn. 1, s. 83.

¹³⁷ Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 3.

¹³⁸ *Leksikon slovenoros'kij*..., s. 26.

¹³⁹ Ё. Тимченко, *Op. cit.*, 2002, kn. 1, s. 86, 82.

¹⁴⁰ Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 166 zv.

¹⁴¹ Ё. Тимченко, *Op. cit.*, 2002, kn. 1, s. 361.

¹⁴² Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 2.

¹⁴³ Ё. Тимченко, *Op. cit.*, kn. 2, s. 356.

¹⁴⁴ Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 42 zv.

¹⁴⁵ Ё. Тимченко, *Op. cit.*, kn. 2, s. 270.

¹⁴⁶ Filalet Hristofor, *Op. cit.*, s. 171 zv., 3.

разума Бжїа. Маž(м): на Исайю¹⁴⁷; **язва** рана, **поби(т)є**, **сфука(н)є**, **пораже(н)є**, **плага** або **та(т)є ра(з)** кара(н)є або знаменїє¹⁴⁸. За *Матеріалами...* Є. Тимченка, **уразь** 'нарушение, ущерб; обида, оскорбление'¹⁴⁹.

В острозькому стародруці „Апокрисис” наводяться лексичні заміни до латинізмів і, зрідка, полонізмів і українських лексем, функціонування яких зумовлене передусім орієнтуванням на твір-закид опонента. Їх переклад церковнослов'янською та українською мовами характеризує наближення полемічного трактату до „русьмомовного” читача. Зрідка наводяться глоси-пояснення до слів (*канонизація, булла, вишь*). Порівняння глос в *Апокрисисі* і словникових статей XVII ст. доводить, що у трактаті переклад латинізмів засвідчений раніше і з іншими відповідниками, збільшено вагу українських слів.

Вивчення таких текстових глос має перспективи щодо дискурсивного аналізу лексичних еквівалентів, мовного вибору автора твору і його перекладача, лексичного розвою української мови наприкінці XVI – XVII ст.

ДЖЕРЕЛА

„*Leksikon latins'kij*” Ê. *Slavinec'kogo* [w:] „*Leksikon latins'kij*” Ê. *Slavinec'kogo*. „*Leksikon sloveno-latins'kij*” Ê. *Slavinec'kogo* ta *A. Korec'kogo-Satanovs'kogo*, підгот. V. Nimčuk. Kiïv 1973, s. 61-420.

„*Leksikon sloveno-latins'kij*” Ê. *Slavinec'kogo* ta *A. Korec'kogo-Satanovs'kogo* [w:] „*Leksikon sloveno-latins'kij*” Ê. *Slavinec'kogo* ta *A. Korec'kogo-Satanovs'kogo*, підгот. V. Nimčuk. Kiïv 1973, s. 423-540.

Filalet Hristofor, *Apokrisis*, Ostrog 1598, starodruk Nacional'noï biblioteki Ukraïni ìmeni V. I. Vernads'kogo, Šifr Kir. 824, s. 1-413.

Filalet Hristofor, *Apokrisis*, Ostrog bliz'ko 1599, starodruk Vil'nus'koï unïversitets'koï biblioteki, Šifr R_k 252.

Leksikon slovenoros'kij Pamvi Berindi, підгот. V. Nimčuk, Kiïv 1961.

Sinoñima slavenorosskaâ, <http://litopys.org.ua/zyzlex/zyz.htm> [5.09.2018].

Slovník ukraïns'koï movi XVI – peršoi polovini XVII st., vidp. red. D. Grinčišin, L'viv 1994, nr 1; 1996, nr 3; 1997, nr 4; 2006, nr 13.

Słownik polszczyzny XVI wieku. <https://szukajwslownikach.uw.edu.pl/sloownik-polszczyzny-xvi-wieku/query/>, [30.06.2018].

Timčenko E., *Materiáli do slovníka pisemnoi ta knižnoi ukraïns'koï movi XV – XVIII st.*, підгот. V. Nimčuk, G. Lisa, Kiïv, N'ú-Jork, kn. 1, 2002; kn. 2, 2003.

¹⁴⁷ *Leksikon slovenoros'kij...*, s. 51.

¹⁴⁸ *Ibidem*, s. 160.

¹⁴⁹ Ê. Timčenko, *Op. cit.*, kn. 2, s. 437.

ЛІТЕРАТУРА

- Annuškin A., *Na zare knìgopečatanîâ w Litve*, Vilnûs 1970.
- Ařemenko P., *Ukraïnskij pis'mennik-polemist Hristofor Filalet i jogo „Apokrisis”*, L'viv 1964.
- Dialogizm w iŝtoriiĉnih vimirah staroukraïns'kogo řasu: Otpis Klirika Ostroz'kogo*, podgot. O. Nika, Kiïv 2016.
- Gil'tebrandt P., *Apokrisis* [v:] „Vilenskij vestnik”, nr 1, 1871, s. 1-2.
- Gricenko S., *Dinamika leksikonu ukraïns'koï movi XVI – XVII st.*, Kiïv 2017.
- Isaëvič Â., *Ukraïns'ke knigovidannâ: vitoki, rozvitok, problemi*, L'viv 2002.
- Kirilicni starodruki XV – XVII st. u Nacional'nij biblioteci Ukraïni imeni V. I. Vernads'kogo: Katalog*, zag. red. G. Koval'čuk, Kiïv 2008.
- Mic'ko I., *Ostroz'ka slovâno-greko-latins'ka akademîa (1576–1636)*, Kiïv 1990.
- Nika O., *Modus u staroukraïn'skij literaturnij movi drugoï polovini XVI – peršoï polovini XVII st.*, Kiïv 2009.
- Poplavs'ka N., *Polemisti. Ritorika. Perekonuvannâ (Ukraïns'ka polemîčno-publicistična proza kîncâ XVI – počatku XVII st.)*, Ternopîl' 2007.
- Skabalanovič N., *Ob Apokrisise Hristofora Filaleta*, Sankt-Peterburg 1873.
- Vilniaus universiteto bibliotekos kirilikos leidinių kolekcija : 1525 – 1839 : katalogas*, sudaturė Ī. Kažuro, Vilnius 2013.

У статті проаналізовано лексичні заміни у полемічному трактаті *Апокрисис* Христофора Філалета, що надрукований в острозькій друкарні В.К. Острозького 1598 чи 1599 рр. Це переклад із польськомовного видання *Апокрисиса*, що вийшов у друкарні О. Родецького 1597 р. Зіставлено примірники цього стародруку „руською мовою”, які зберігаються в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського і Вільнюській університетській бібліотеці.

У стародруці переклад слова запропоновано за допомогою глос на полях сторінки. Проаналізовано лексичні заміни в контексті, розкрито їх фіксацію в тогочасних словниках, історичних лексикографічних працях. Схарактеризовано, що переважають заміни окремих латинізмів і, зрідка, полонізмів, Замість них використовувалися церковнослов'янськи та книжна українська лексика.

Зроблено висновок про те, що текстові заміни в *Апокрисисі* можуть мати інший переклад і пояснення в тогочасних словниках або не зафіксовані в них.

Ключові слова: лексичні заміни, латинізм, церковнослов'янськи, полонізм, книжна українська лексика, *Апокрисис* Христофор Філалета, „руська мова”.

LEXICAL SUBSTITUTIONS IN “APOCRYSYS” BY KRYSTOFOR FILALET

The article analyses the lexical substitutions in *Apocrysys* polemic tractate by Krystofor Filalet, printed in the year 1598 or 1599, in the Ostrog printing house owned by Great Prince of Ostrog. It is the translation of the Polish version of *Apocrysys* printed in 1597

in O. Rodeckyi's printing house. The copies of this old printed work in the "ruska mova" („the Ruthenian language"), kept at the V.I. Vernadsky National Library of Ukraine and at the Vilnius University Library, were compared.

In the old printed texts, translation of words was proposed with the help of notes on the page margins. Lexical substitutions are analyzed in the context, their fixation in the contemporary dictionaries and historical lexicographical papers is indicated. Notably, the substitutions of Latinisms and, occasionally, Polonisms prevail. Church Slavonic and bookish Ukrainian elements appear instead.

It was concluded that text substitutions in the *Apocrysys* may have other translation and explanation in dictionaries of that time, or are not recorded in them at all.

Key words: lexical substitutions, Latinism, Polonism, Church Slavonic, bookish Ukrainian elements, *Apocrysys* by Khrystofor Filalet, „ruska mova" („the Ruthenian language").

zgłoszenie artykułu: 21.04.2019

przyjęcie artykułu do druku: 1.07.2019